

GAZSI JÓZSEF

AZ ANTIFASISZTA ELLENÁLLÁS IRODALMA 1979—1981

1946-ban jelent meg Kovács István és Flórián János „Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen” c. kis kötete, ezzel az alcímmel: „Adatok a magyar partizánmozgalom történetéhez.”¹ Ez volt az első kísérlet a téma rendszeres és módszeres összefoglalására. A szerzőpáros műve ma már könyvészeti ritkaság. Mikor 1966-ban Harsányi Jánossal ugyanezt a címet választottuk 900 oldalas dokumentumkötetünk megnevezéséül, a hagyomány őrzését és egyben a továbblépést akartuk kifejezni.² Bár a Kovács-féle kötethez valójában a felszabadulás 35. évfordulójára kiadott, Dombrády Lóránd—Nagy Gábor szerkesztette „Fegyverrel a hazáért” áll közel.³ Gondolatban ez az a két végpont, amely között, s amely körül a magyar antifasiszta ellenállási mozgalmat tárgyaló, vagy azt érintő többszáz könyv elhelyezkedik.

Eddig már két alkalommal, 1972-ben és 1978-ban tettük vizsgálat tárgyává a kutatás területeit és módszereit, a még megoldatlan problémákat, szorosabban véve az ellenállási mozgalom historiográfiáját.⁴ Mivel a munkánk eredménye cikkekből, tanulmányokból, könyvekből, monográfiákból testesül meg, így óhatatlanul minden alkalommal mérlegre tettük az eltelt évek termését is.

Illés Béla Gorkijt idézte a Kovács—Flórián könyv előszavában: „csak az történt meg, aminek történetét megírták.” Ezt úgy értelmezhetjük, hogy csak az a „tett” hat az utókorra, csak az nem volt hiábavaló, csakis abból tanulhatnak egyének és nemzedékek, amit papírra vetettek, amit megmentettek a feledéstől.

A mi témánk nem bővelkedik forrásokban. A munkásmozgalom, az ellenállási mozgalom kutatói bizonyíthatják, hogy gyakorta milyen szomorú eseteivel találkozunk a feledésnek, milyen nagyszerű hősöket, áldozatos jellemeket, meggyőződésükért életüket adó személyeket takart be a mostoha idő.

Nagy felelősség hárul reánk történészekre. A múltból való beszámolás öröme és kötelessége, a történelmi eseményekről való ítéletmondás vár reánk. Hiszen, a historikus akaratlanul is ítélőbírója lesz a korszaknak, cselekvéseknek, tetteknek és embereknek. Egy személyben vádlója és védője olyanoknak, akik már magukért nem szólhatnak. S mikor nagy bölcsen leírjuk, hogy „így kellett volna”, vajon meg tudjuk-e érteni választási lehetőségeiket, emberi gyengéiket?

Az antifasiszta mozgalom egy olyan területe a históriának, amely telítve van érzelmi, emocionális tényezőkkel. Akik a fasizmus elleni harc zászlaja alá sereg-

1 Athenaeum kiadás, Budapest (a továbbiakban — Bp.), 1946.

2 Szerk. Harsányi János. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1966.

3 Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1980.

4 Hadtörténelmi Közlemények. 1972. 4. sz. 762—775. o., 1979. 2. sz. 293—307. o.

lettek, azok nagy és nemes eszmék — mint a szabadság és függetlenség, a demokrácia, az emberi méltóság — rendíthetetlen hívei voltak.

A magyar történelemszaki, az ellenállási mozgalom kutatói, a velük szemben támasztott társadalmi-politikai elvárásoknak igyekeznek eleget tenni. Az MSZMP tudománypolitikai irányelveinek szellemében, marxista elkötelezettséggel, antifasiszta érzülettel, a haladó hagyományok tiszteletben tartásával vallatják a múltat. A megjelent munkák ezt bizonyítják.

Jelen írásomnak ezt a címet adtam: Az antifasiszta ellenállás irodalma — 1979—1981. Ez alá legszívesebben egy alcímet tennék: historiográfiai áttekintés. Bár amivel itt próbálkozom, az egy kicsit kevesebb is, több is.

A továbbiakban 1978-tól, a salgótarjáni konferencia⁵ évétől eltelt 3 esztendő termését vizsgálom. A korábbi éveket ott már áttekintettük.

A szakirodalom számbavételekor én itt most kizárólag könyvekre gondolok. Cikkeket, tanulmányokat nem veszek tekintetbe. Vályi Gábor, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója, már évek óta sürgeti az integrált társadalomtudományi tájékoztató rendszer létrehozását. Ez mindmáig nem valósult meg. Sokszor évek telnek el, míg a kutatások eredményei a bibliográfiákban megjelennek. A könyvekről, a világ elé tárt eredményekről még többé-kevésbé bibliográfia nélkül is tudomást szerzünk. Jelen esetben is magam kényszerültem arra, hogy összeszedjem az utóbbi évek könyvtermését, vállalva, hogy 1—2 mű ki is eshet látószögünkéből.

Indokolt-e az utóbbi 3—4 év termésének áttekintése? Igen, hiszen ez idő alatt 53 olyan könyvet adtak ki nálunk, amelyek — részben vagy egészben — a hazai és az európai ellenállás eseményeivel, az antifasizmus, az üldöztetés témakörével foglalkoznak. Ez évi 17 könyvet jelent, ami párját ritkító gazdagság. És itt nem vettem számba sem a fasizmus kérdéseivel, sem a közelmúlt munkásmozgalmával, sem a felszabadulással foglalkozó írásokat.

Jelenleg 4 sorozat is fut, amelyben számunkra fontos írások jelennek meg. (Magvető Könyvkiadó: „Tények és tanúk”, Európa Könyvkiadó: „Emlékek”, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó: csapattörténetek; Móra Könyvkiadó: — Kozmosz könyvek.)

Ezek mindegyike szívesen közöl ellenállási témájú írásokat is.

Különböző szempontú csoportosítások szerint megjelent: 5 életrajzi kötet, 30 önéletrajz, 10 forrásanyagot tartalmazó kötet, 16 történeti, életrajzi monográfia, 12 külföldi témájú; koncentrációs táborokkal foglalkozik 7 mű.

Műfajilag is gazdag, változatos a kép. A kutatók a történetírás minden ágát, minden területét művelik.

Megjelent 5 életrajz, (Simonffy-Tóth Ernő,⁶ a Rózsa fivérek,⁷ Kiss János,⁸ Ságvári Endre,⁹ Killián György¹⁰), közülük néhány gazdag dokumentumanyag kíséretében.

Méltatlanul keveset szólunk azokról a fontos életrajzgyűjteményekről, amelyet a megyei munkásmozgalmi intézmények adnak ki az adott terület forradalmi mozgalmának nagyjairól. Rangos, tudományos értéket képviselő kötetek láttak napvilágot pl. legutóbb Vas,¹¹ Zala¹² és más megyékben. Budapest több

5 A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom a második világháborúban c. tudományos konferencia 1978. december 1—2.

6 *Simonffy András*: A komország katonái. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981.

7 *Simon András*: A Rózsa fivérek. Kozmosz Könyvek, Bp., 1979.

8 *Kiss Sándor*: Emlékeim Kiss János altábornagról. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1979.

9 *Ságvári Ágnes*: Ságvári Endre. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Bp., 1979.

10 *Pintér István*: Killián György. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Bp., 1980.

11 *Rácz János*: Ki a jövőnek vet magot... MSZMP Vas megyei bizottsága.

12 *Élni emberül ... A munkásmozgalom Zala megyei harcói*. Zalaegerszeg, 1980.

kerületében a „Szocialista Hazáért” kitüntetés birtokosait örökítik meg emlékalbumok.

A mezőnyt a visszaemlékezések, memoárok, önéletrajzi ihletésű könyvek uralják. 30 ilyen munka jelent meg, magyar és külföldi szerzőktől. Közülük a legjelentősebbek Fehér Lajos,¹³ Vas Zoltán,¹⁴ Kállai Gyula,¹⁵ Balogh Edgár,¹⁶ és mások írásai. De jócskán vannak 2., 3. vonalbeli szereplők életleírásai is. És ezt nem értékítéletként mondom. A históriának egyaránt szüksége van a tábornokok és hadnagyok élményanyagára, látásszintjére is. Hiszen kétségtelen, hogy máshogy ír a krasznogorszki iskolán előadást tartó Vas Zoltán, vagy az ott hadifogolyként jelen volt Herencsár Lajos honvéd.¹⁷

Az írások között vannak teljes egészében az ellenállással foglalkozó kötetek, s vannak olyanok is, amelyek sokszor csak egy fejezetben tárgyalják azt.

Forrásanyagokat őrző, feltáró, vagy a forrásokból felépülő kötet 10 darab jelent meg. Sajnos, egyetlen olyan nincs köztük, amely kizárólagosan az ellenállási mozgalom dokumentumainak feltárására vállalkozna.¹⁸ Pedig a téma kutatásának ez a kulcskérdése. Mindaddig nehéz megküzdeni a magyar ellenállási mozgalmat lekicsinylő —, s ma is fellelhető — nézetekkel, amíg szembe nem állítjuk ezzel a saját és ellenséges források vitathatatlan, tényszerű megállapításait.

Megjelent több monográfia is, amelyek közül néhány teljes egészében, néhány viszont csak érintőlegesen foglalkozik a magyar ellenállással. Közülük legjelentősebb Kállai Gyula¹⁹: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. c., immár 6. kiadásban, bővített és átdolgozott formában kiadott műve. A könyv új eleme a függelékében található interjú és a szerző korabeli újságcikkei. Ezen a könyvön nemzedékek nevelődtek — első kiadása 1947-ben volt — s Kállai Gyula így egy kicsit az ellenállási mozgalom minden kutatójának tanítómestere is lett.

A Kállai-könyv is foglalkozik a Debrecenben zászlót bontó Márciusi Fronttal, amelyről Salamon Konrád írt színvonalas disszertációt. Megjelent az „Értekezések a történeti tudományok köréből” 92. köteteként.²⁰ Az „Így történt”-ben Fehér Lajos is közreadta ide vágó nézeteit.

Bár a Márciusi Front időben távol esik tőlünk, mégis, mint a magyar népfronttörekvések kezdeti, kiindulási szakasza, számot tarthat kutatóink érdeklődésére.

A párt helyes szövetségi politikája nyomán a népi-nemzeti egység hazánkban megszilárdult és virágzik. A Hazafias Népfront alkotmányos közéletünk fontos elemévé vált. Érthető, hogy növekszik az érdeklődés az előzmények iránt. Pintér István és Szabó Bálint monográfiája — A népfrontmozgalom Magyarországon — az 1935 és 1976 közötti időszakot tekinti át.²¹ Szó van a Márciusi Frontról, az 1941-től kibontakozó függetlenségi mozgalom egységtörekvéseiről, az adott viszonyok között létrejövő szervezetekről mint pl. a Történelmi Emlékbizottság, a szárszói konferencia, vagy a Felszabadító Bizottság. Valamennyire az a jellemző, hogy soraiban a legkülönbözőbb erők fogtak össze, keresték a kiutat a fő ellenség, a háború, a náci veszély, a belső faszálódás ellen.

13 *Fehér Lajos*: Így történt. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1979.

14 *Vas Zoltán*: Viszontagságos életem. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1980.

15 *Kállai Gyula*: Életem törvénye. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1980.

16 *Balogh Edgár*: Szolgálatban. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978., majd Hét próba. Szolgálatban. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981. I., II. k.

17 *Herencsár Lajos*: Két front között. Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1980.

18 Tanulmányom elkészülte után jelent meg: Válogatott dokumentumok a baranyai háromszög politikai történetéhez (1941—1944. Horvátországi Magyarok Szövetsége. Eszék, 1980.)

19 Magvető Könyvkiadó, Bp. 1980.

20 Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.

21 Kossuth Könyvkiadó—Hazafias Népfront, Bp., 1978.

Az 1944 tavaszán létrejött Magyar Fronttól már töretlen a fejlődés az 1945-ös Függetlenségi Fronton át a mai Hazafias Népfrontig.

Az 1944 decemberében újjászülető Magyarország előtt négy fontos feladat állt: létre kellett hozni az új magyar államíságot, megvalósítani a földosztást, felépíteni az országot, s bekapcsolódni a fasizmus elleni felszabadító háborúba. Ez utóbbit megvalósítani nagy nemzeti tett, embert próbáló bátor vállalkozás volt. Messze vezetne az okok feltárása, de tény, hogy történettudományunk a nagy nemzeti feladatok egyikét, a néphadsereg létrehozását mindmáig szűkeblűen, hamisan és — a tisztelendő kivételektől eltekintve — torzan ábrázolja. E téren sok még a teendő.

A Zrínyi Kiadó kismonográfiák formájában már évek óta folytatja a fegyvernem- és csapatstörténetek kiadását.²² Kis András ezredes az utóbbi időben két munkát is írt. A Jászberényben megalakult 1. hadosztályról és a debreceni 16. gyalogezredről.²³ 1945 tavaszán mindkét alakulat hadműveleti területen, Ausztriában volt. Tóth Sándor pedig könyvében a Budai Önkéntes Ezrednek állít emléket.²⁴

Godó Ágnes kismonográfiája ezt a címet kapta: Magyarok az európai népek antifasiszta harcában.²⁵ 11 ország és terület, valamint a semleges országokban működő magyar antifasiszták, partizánok, ellenállók életét, tevékenységét, és harcait mutatja be tömören, a tények és adatok sokaságával.

Pintér István könyve az MSZDP történetéről²⁶ azokat a párton és társadalmon belüli mozgásokat vizsgálja, amelyeket a fasizmus megjelenése állított a magyar munkásosztály legális pártja, s annak vezetői elé. Elemzi a kommunistákhoz való viszonyt, a munkásegység kérdéseit, a népfronttal kapcsolatos nézeteket. A második világháború idején tevékenységét már az eljövendő időszakra való felkészülés, a legitim rendszerrel való modus vivendi megteremtése, sőt bizonyos felülről jövő közeledések parirozása jellemzi. A párt ugyanakkor legális terepet, némi mozgásteret biztosított a függetlenségi mozgalom számára, sőt később, a Magyar Front alapító tagjaként, részese lett a megszállók elleni küzdelemnek. Számunkra a könyv legutolsó fejezete az érdekes, mely az SZDP-nek az ellenállásban játszott szerepét tárgyalja.

Korom Mihály könyve²⁷ a pusztulásról és az újjászületésről, két korszak határáról szól felénk. A széles forrásbázison nyugvó könyv részletesen feltárja a tönk szélére jutott Horthy-rendszer önmagát mentő kísérleteit. Gazdag anyag van itt a Fauszt- majd a Faragho-féle delegációk tevékenységére, a fegyverszüneti tárgyalásokra. Tanúi vagyunk a Magyar Front és az uralkodó körök kapcsolatteremtésének, az október 15-i kiugrási kísérletnek.

A „nagy diplomácia” mozgása, eseményei mellett a könyvben tucatjával tűnnek fel az események, 2., 3. vonalbeli szereplői. Grigorjev-Geiger Béla, Gyulai Mihály, Hadácsy Rezső, Kéri Kálmán, Nemes József és mások.

Mindkét könyv maximálisan kielégíti a tudományos pontosságot, jól kezelhető, vonzó stílusban megírt, hosszú időre szóló alkotás. A sokszerzős „Fegyverrel a hazáért”²⁸ c. kötet rögzíti és összegezi mindazt az ismeret- és tudás-

22 Például — *Sárközi Sándor*: Tüzérsapatok. 1945—1948. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1980.

23 *Kis András*: Az 1. hadosztály. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1979.; A 16. gyalogezred. Uo. 1980.; E témakörben összefoglaló munkája: Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.

24 *Tóth Sándor*: A Budai Önkéntes Ezred. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1980. A Néphadsereg történetéhez vág még *Vértessy Sándor*: Megkésétt érettségi. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1980.

25 Zrínyi Katonai Kiadó—MN. Politikai nevelőmunka anyagi és módszertani központja Bp., 1980.

26 *Pintér István*: A Szociáldemokrata Párt története — 1933—1944. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1980.

27 *Korom Mihály*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944—1945) Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.

28 Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1980.

anyagot, amit a témáról ma tudunk. Teszi ezt népszerűsítő és vonzó formában, azzal a szándékkal, hogy a tudat formálásának hatékony eszköze legyen. Mivel ez a mű ma is alapvető kézikönyvnek számít, úgy érzem, hogy az olvasók számára nem szükséges bemutatni.

A megjelent irodalom tanúsága szerint gazdag, sokszínű, és változatos a témaválaszték. Nincsenek tabuk, tiltott területek. A kutató szabad választását csak a források hozzáférhetősége korlátozza.

Reméljük, hogy egyszer az intézményi rendszer is követni fogja a társadalmi, politikai elvárásokat, s nem a kutatók elrettentésében, hanem magához vonzásában fogja látni legfőbb feladatát.

A könyvekben megjelennek a Horthy-kor erőszakszervei, a fasizmus kegyetlen és brutális valósága is.

Idevágó könyvek: Domokos József: Két per egy kötetben²⁹ — szól a Számonkérő Szervezetről, dr. Lukács Tibor: Népbíróságok³⁰ — itt a korábbi tettekről van szó, a felelősségrevonás alkalmával, Máté György—Vida Ferenc: Hűség és hűtlenség³¹-ében az Andrassy laktanyai, a Margit körüli szörnységek elevenednek meg. Fehér Lajos: „Így történt” c. műve pedig gyakran idéz egykori csendőrnyomozók vallomásaiból, tárgyalja Iliásék lebukását. Sipos Gyula a csillaghegyi nyomozókról, ottani élményeiről szól az „Akkor voltunk fiatalok...”-ban³² Dmitro Popovics³³ pedig a horthysták 14 börtönében szerezte élményeit.

A megjelent könyvekben gazdag anyag van a munkásszolgálatról, a zsidók és keresztények elleni irtóhadjáratról. Erről tanúskodnak Felkai Dénes, Sallai Elemér, Fazekas György, Bakács Tibor és Gallai Ervin művei.³⁴

A túlélők sorsa innen tovább ível a hadifogolytáborokig, antifasiszta és partizániskoláig, a Vörös Hadseregben teljesített legkülönbözőbb szolgálatig. Aki ezeket a folyamatokat nemcsak történetileg, de lélektanilag is meg akarja érteni, az Örkény István „Lágerek népe”³⁵ c. könyvét vegye kézbe.

A fegyveres partizánharc közvetlen résztvevői,³⁶ vezetői közül viszont kevesen jelentkeztek írással. Olyasféle könyvekre gondolok, mint Csillik Gábor Budapestben harcoltunk,³⁷ vagy Nógrádi Sándor könyve, a Történelmi lecke³⁸ volt.

Kiadóink merészségét, helyes piacutatását igazolja, hogy az elmúlt években sorra jelentek meg olyan munkák, amelyek szintere Európának valamelyik fasiszták által megszállott országa. Izgalmas írás Jorgosz Pszikhundakis „A kréta futár”-a,³⁹ Franciaországba visz Simon és Auguste Gillot — Házaspár az ellenállásban c. műve.⁴⁰ Grenoble-ba a magyar Boóc Imre „Az utolsó és első hetek”⁴¹ című könyve. Gilloték könyve egyébként a legjobb mű, amely a sokáig, sok eredőjű francia ellenállásról eddig a kezünkbe került.

Olaszországot a Mussolini kivégzését leíró Walter Audisio könyve („Az olasz nép nevében”⁴²) és az ellenállás neves vezetője Luigi Longo: „A nemzeti fel-

29 Magvető Könyvkiadó, Bp., 1980.

30 A magyar népbíróági jog és a népbíróságok (1945—1950) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó—Zrínyi Kiadó, Bp., 1979.

31 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979.

32 Uo. 1981.

33 Küzdve küzdöttünk. Kossuth Kiadó, Bp.—Kárpáti Könyvkiadó. Uzsgorod, 1980.

34 Felkai Dénes: Mozgalmas élet. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1979.; Sallai Elemér: Mozgó vesztőhely. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1979.; Fazekas György: Miskolc—Nyizsnij Tagil—Miskolc. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1978.; Bakács Tibor: Egy életrajz ürügyén. Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1978.; Gallai Ervin: A szabadság holnap kezdődik. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1980.

35 Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.

36 Ide sorolnám: Sárközi Sándor: Küzdelmes katonaevek Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1979.

37 Magvető Kiadó, Bp., 1964.

38 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1970.

39 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981.

40 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979.

41 Gondolat Bp., 1980.

42 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979.

kelés útján”⁴³ c. műve képviseli. Ez utóbbi az ellenállás ideje alatt született írá-
sok, dokumentumok gyűjteménye is. Ezzel a könyvvel az olasz ellenállás leg-
fontosabb dokumentumait magyar nyelven vehetjük kézbe. Mivel az antifa-
siszta mozgalom ott is sokáig a fasiszta rendszer keretei között folyt, az olaszok
tapasztalatai segítségünkre lehetnek a magyar viszonyok és lehetőségek meg-
ítélésében is. Hogy a külhoni antifasiszta irodalom megjelenítése is hasznos,
hogy annak sokszor magyar vonatkozásai is vannak, azt Kazimierz Moczarszki-
Beszélgetések a hóhérral⁴⁴ c. könyve is tanúsítja.

A változatos és sokrétű témacsoportok közül egynek nagyobb figyelmet kell
szentelni. A koncentrációs táborokról van szó, amely a magyar ellenállási moz-
galom kutatásának talán leginkább elhanyagolt területe.

„Vajon ki mer egyszer vállalkozni rá, hogy mindazt megírja, amit itt átél-
tünk” — mondja egy katolikus pap Kroó László könyvében. Bár egyre gyé-
rül, még mindig nem apadt el a koncentrációs táborok egykori foglyainak vá-
doló szava. Hol vagyunk már időben az első tudósításoktól — ilyen volt Rátkai
Károly „A két torony”-ja,⁴⁵ Millok Sándortól „A kínok útja”⁴⁶, de a seb ma is
eleven, a szenvedés nem csitul. De csillapodhat-e egyáltalán, hiszen a buchen-
waldi esküben örök mementóra kötelezték magukat.

A koncentrációs táborokról hét könyv is megjelent. (Kroó László: Bölcsőm
koporsóm Buchenwald⁴⁷; Berey Géza: Hitler-Allee⁴⁸ [Flossenburg—Hersbruck—
Dachau]; Wieslav Kielar: A 290 számú auswitzi fogoly;⁴⁹ Fred Wander: A hete-
dik kútfő⁵⁰ [Buchenwald]; Galló Olga: Tíz hónap Babilon⁵¹ [Auswitz-Breslau];
Vagyim Bojko: Kivégzés után⁵² [Auschwitz]).

Mi az a kép, ami ezekből a könyvekből azonosan tárul elénk? A fasizmus ar-
ca! Az az élet, amely teljesen azonos volt Bajorországtól az Északi-tengerig
Himmler birodalmában. A memoárokból hideg tárgyilagossággal bontakozik ki
a táborok iszonytatóan azonos szervezete. Az a gépezet, amely hivatva volt fel-
morzsolni a Harmadik Birodalom minden ellenségét.

Megrendítően ábrázolják a légerek, a KZ-ek, mindennapi életét. Ilyen szava-
kat ismerünk meg: Appel, Revier, Kápó, Lagerälteste, Rapportführer, Block
stb. Itt nem a nagy háború történelmi eseményei adják a témát, hanem a napi
élet apró gondjai, a múlt és jövő képei, az étel, az alvás, a test, a lét fizikai szük-
ségletei, az SS, a túlélés lehetőségei.

Miben nyilvánulhatott meg itt a foglyok ellenállása? Mindenekelőtt a szoli-
darításban. Ahogy menteni igyekeztek elvtársaikat, honfitársaikat, vagy egy-
szerűen csak embertársaikat. A könnyebb munka, az időben adott széntabletta,
a kanál zsír, egy melegebb ruha, vagy sokszor már a vigasztaló szó is életet
menthetett. A vörös háromszöges foglyok megpróbálták kézbe venni a táborok
vezetését, kiszorítani onnan a bűnöző elemeket. Mentették az embereket úgy is,
hogy hónuk alá nyúltak, hogy a súlyos vétkekkel terhelteket — papíron — el-
hunytak jelentették, mások nevét és számát adva neki. Kroó könyve leírja,
hogy a magyarok hogy segítették a tábor gyermekeit, hogy hoztak ki embereket
a gázba menő transzportból.

A foglyok a legnagyobb titokban kiépítették titkos szervezetüket, s eljutottak

43 Magvető Könyvkiadó, Bp.

44 Európa Könyvkiadó, Bp., 1981.

45 Genius, Bp., 1945.

46 Müller Károly Könyvkiadóvállalat.

47 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981.

48 Gondolat, Bp., 1979.

49 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981.

50 Európa, Bp., 1981.

51 Budapest, Bp., 1978.

52 Kárpáti Könyvkiadó, Uzsgorod—Madách Kiadó, Bratislava—Kozmosz, Bp., 1978.

a szervezett ellenállásig is. Buchenwaldban pl. létrejött a L. K. = Lägerkommité, amely megszervezte a tábor foglyainak felkelését.

Olyan életről, olyan világról tudósítanak ezek a kötetek, amelyekről nálunk semmiféle írott anyag nem maradhatott fenn. Pedig közel félmillió honfitársunk került erre a sorsra, köztük kb. 30 000 politikai fogoly. Nyomukat felkutatni, sorsukról hírt adni nemzeti kötelességünk lenne. Sajnos a témával továbbra sem foglalkozik senki sem.

A táborban a foglyoknak nem volt nevük, nemzetiségük, csak egy szám jelezte testüket. Akikről a memoárokból név szerint is szó esik, azok már odahaza is neves emberek voltak.

Berey könyvéből lép elénk Sombor-Schweinitzer József, a politikai rendőrség főnöke, aki a tábor raktárosa, az írnokká lett Keresztes-Fischer Ferenc, vagy Pallavicini György, aki a Magyar Front körül tevékenykedett. Dachauban volt még Békeffy László, aki a feledés ellen minden nap felmondta otthoni kinzói nevét.

Említettem már, hogy nem jelent meg olyan dokumentumkötet, forrásgyűjtemény, amelynek tárgya az antifasiszta ellenállás lenne. Kiadtak viszont több olyan köteteket, amelyekben — más témák mellett — számunkra is fontos anyagok rejtőznek.

A Fényes szelek nemzedéke⁵³ c. munka válogatás abból a 100 000 oldalnyi NÉKOSZ anyagból, amelyet a Párttörténeti Intézet Archivumában őriznek. Ezen belül külön egységet képez az „Antifasiszta illegális tevékenység” c. gyűjtőkör. Aki az ellenállás ifjúsági vonulatával, a függetlenségi és népfrontmozgalom történetével, a Györffy-kollégium, a „Nemzeti Ellenállás Diákmozgalom”, a diákok, majd az ifjúság szabadságfrontja tevékenységével foglalkozik, az itt gazdag forrásanyagot talál. A györffystáknak az ellenállásban játszott szerepét mutatja, hogy közülük 22 fő kapott „Szabadság rend” kitüntetést.

Ugyanezen világot láttatja Sipos Gyula „Akkor voltunk fiatalok . . .” c. posztumusz kötete is. Az előző könyv dokumentumaiból száraz tárgyilagossággal megismert események színessé válnak, megelevenednek az író művészete nyomán. A tanú erejével szól az 1942-es márciusi tüntetésről, elvisz a csendőrnymozók csillaghegyi telepére és átéljük a szökés izgalmát is.

A német külügyi iratok után most már kézbe vehetjük az angol diplomácia Magyarországgal kapcsolatos iratait is. Juhász Gyula: A magyar—brit titkos tárgyalások 1943-ban⁵⁴ c. könyve végigköveti a Kállay-kormány béketapogatózásait, beszámol a semlegeseknél folyó tárgyalásokról, a Szent-Györgyi miszióról. A könyvben számos okmány van az OSS és a SOE titkosszolgálatok tevékenységére.

A kötetben sok utalás történik a magyarországi ellenállásra, annak polgári szárnyára, s főként a kormányhoz kapcsolódó, úgymond „hivatalos ellenállás” vonalára.

A dokumentumokból a magyar ellenállás rendkívül ellentmondásos képe rajzolódik ki. Az angolok egyrészt aktív németellenes fellépést (szabotázsok, német szállítások akadályozása, hírszerzés elősegítése stb.) követelnek, másrészt ugyanakkor elismerik, hogy ez valószínűleg német ellenlépést, akciót váltana ki, amelyben számukra több a hátrányos, mint az előnyös tényező. A Zsidó Világszövetség vezetői pl. kifejezetten abban reménykedtek, hogy „a magyarok nem

⁵³ Szerk. Kardos László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.

⁵⁴ Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978.

tesznek semmit”, amíg arra a németek reagálni képesek. Így remélték megmenteni az Európában „utolsóként fennmaradt jelentős zsidó közösséget”.⁵⁵

Tanulmányozást érdemel, hogy az antifasiszta küzdelem egyetemes érdekei szempontjából mi volt a „jó” abban, hogy Magyarország a független államiság fenntartására törekedett, igyekezett nem totális fasiszta állammá válni, s korlátozta háborús részvételét.

Értékes forrásgyűjtemény Andorka Rudolf naplója,⁵⁶ amely Lőrincz Zsuzsa szerkesztésében jelent meg, A tábornok-diplomata ellenezte a német szövetséget, s felismerte, hogy az ország Hitler oldalán a katasztrófa felé rohan. Hafafias érzések vezették, amikor úgy látta, hogy az országnak az az érdeke, hogy szembeforduljon a nációkkal. „Ha Németország győz, mi protektorátus leszünk” — írta naplójában. 1942—43-ban már túltekintett osztályának érdekein, s eljutott annak felismeréséig, hogy az ország megmentése érdekében össze kell fogni a munkásosztállyal. Tisztelendő a kiállása Schönherz megmentése érdekében is.

Aki a magyar uralkodó osztályok németellenességét, angolszász-barátságát kívánja tanulmányozni, aki a vezető réteg liberális részének gondolkodását, tetteik indokait akarja megérteni, szándékaikat átlátni, az sokat tanulhat Andorka könyvéből.

Legitimista politikusok, a Nemzeti Összetartozás Társaskör Hitlert csepülő arisztokratái, az SZDP és a kisgazdapárt politikusai, liberális polgári értelmiségiek lépnek elének a könyv lapjairól.

Andorka naplóját őszintének, gondolatai hű tükrenek tartom. A könyv apparátusát ért bírálat ellenére⁵⁷ a mű kitűnő történeti forrás.

A függetlenségi mozgalom 1941-es, 42-es kulturális rendezvényeivel kapcsolatosan fontos anyagokat közöl a „Munkásmozgalom és kultúra” c. Kossuth kiadvány.⁵⁸ Ez a megmozdulássorozat jó példája volt a nemzeti egységtörekvéseknek, a politikai célok legális eszközökkel történő megvalósításának.

Meg kell említenünk még két olyan sajátos műfajú kötetet is, amelyre az a jellemző, hogy önmagát dokumentumokból építi fel. Vagy közvetlen átvétellel, vagy interpretálással, a források feltárásával.

Domokos József: Két per egy kötetben c. munkája jórésben a Felszabadító Bizottság előtörténetével, tevékenységével és lebukásával foglalkozik. Domokos ehhez eredeti okmányokat használ. Jellemző közállapotainkra, hogy fontos, nemzeti kincset jelentő iratok, a kutatók elől elzárva. 33 éven át magángyűjteményben heverhettek. Lehet, hogy azóta már levéltárba kerültek, én mindenestre nem tudok róla. A történész így ki van téve annak, hogy egyedül Domokos ítéletét fogadja el, ez pedig a szervezkedés résztvevőivel szemben elfogult és torz.

Felmerül a források hitelességének kérdése is. Mennyiben fogadhatjuk el kizárólagosnak olyan emberek fasiszta bíróság előtt tett vallomását, akiknek a kötél már a nyakában van?

Számos példát idézhetnénk a forráskritika alapvető hiányára. Az egész könyv alaphangját egy bizonyos igazságosztó póz, a mindent leegyszerűsítő szemlélet határozza meg. Lekicsinyli azt, amit Bajcsy-Zsilinszkyék tettek. Domokos szavai — magyarázkodása ellenére is — szinte kegyeletsértőek. „Csak a gittet

55 Uo. 271. o.

56 Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978.

57 Kritika, 1979/2. sz.

58 Összeállította: Szilágyi János. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979.

rágták. Mert a gittnek nem volt szabad kiszáradnia.”⁵⁹ Mondja ezt egy olyan perről, hol 7 halálos ítélet született.

Simonffy András Kompországa, a „Kompország katonái”, méltán lett az 1981. év nagy könyvsikerévé. Apja élete, sorsa az a forrás, amelyre felfűzi a második világháború, az abból szabadulni akaró, az új születése körül bábáskodó személyek megannyi történetét. Fájdalmas önvizsgálat is ez, hogy a történelem e választóvonalán ki, mit és hogyan tett, tehetett volna. Több ez a könyv, mint apja, Simonffy András vezérkari százados életregénye. A hős lehetne bárki, valami hasonló sorsú személy, a história ugyanezeket a helyzeteket, döntéseket és választási lehetőségeket állította volna elé.

Az már sorson, neveltetésen, szellemi tisztánlátáson és a döntések vállalásán múlt, hogy ennek ki, hogyan felelt meg.

Mondják, — s ezt Tolsztoj 1812 kapcsán oly szépen megírta —, hogy a történelmi események részese sokszor nincs is tudatában a körülötte zajló dolgok valódi súlyának. Leírja ezt olyan személy is, aki belekerült a sztálingrádi csata szelének sodrába. Simonffy szds. megérezett valamit a történelmi változtatásokból, a történelmi szükségszerűségből, s teljes szívvel fordult az új felé, ha ez az új nem is ölelte jószívvel magához.

A könyvben több tucatnyi szereplő bukkan fel, akiknek neve ott van a magyar antifasiszta mozgalom történetében. Az író Simonffy feltárja tetteiket, kapcsolataik rendszerét, a részjelenségeket integrálja a nagy egészbe. Fontos dokumentumokat közöl — pl. Almássy Pál, Nemes József naplóját —, nagy mennyiségű új anyagot tár fel.

A megjelent könyvek zömét az emlékiratok teszik ki. Bár a műfajmeghatározás sokszor nehézkes — hová sorolom pl. Máté—Vida: Hűség-hűtlenségét — magyar és külföldi szerzőktől mintegy 30 életleírás jelent meg.

Próbáljuk megragadni ezekben az általános vonásokat, a fő tendenciákat.

Az, hogy az emberek memoárt írnak, az jó dolog. A politika stabilitását, a rendszer iránti bizalmat tükrözi. Azt is mutatja, hogy az írónak lehet a tudomány elfogadott álláspontjától eltérő véleménye, vagy közölhet olyan igazságokat, amelyeket a tudomány vagy a politika még nem tisztázott. Elég ha csak Vas Zoltán Vizontagságos életem c. művére, vagy Kállai Gyula Életem törvénye c. munkájára, netán. Kádár Gyula a Ludovikától Sopronkőhidáig⁶⁰ c. élenken vitatott könyvére gondolunk.

Az író, így a memoáíró munkája ott kezdődik, ahol a dokumentumok véget érnek — így hangzik egy találó mondás. A memoárok valóban olyan területre visznek el, ahol kevés, vagy éppenséggel nincs is más írott forrásanyag. Így értesülünk pl. Kállai Gyula könyvéből a Magyar Front létrejöttének körülményeiről.

Hogy milyen volt az élet a hadifogolytáborokban, hogy dolgozott az antifasiszta bizottság, mi volt Krasznogorszkban, milyen ádáz küzdelem folyt a légió szervezéséért, — ezt aligha értenénk meg Felkai Dénes, Fazekas György és Herencsár Lajos könyvei nélkül.

Ne becsüljük tehát le a memoárt mint történelmi forrást.⁶¹ A maga helyén, a maga műfajában kell nézni. Nem kizárólagos forrás, de egyes területeken sokszor csak a vallomást tevők tanúskodhatnak. Hány olyan témája van pl. a Kádár Gyula-könyvnek — éppen a dolgok jellegéből fakadóan —, amelyre

⁵⁹ Domokos: idézett műve, 343. o.

⁶⁰ Magvető Könyvkiadó, Budapest.

⁶¹ L. E. Fehér Pál írását, amelynek néhány gondolatát köszönettel használtam. Népszabadság, 1981. július 19.

semmi más forrás nem található. Elég, ha csak a Hatz-féle misszióra, a Canarissal folytatott beszélgetésre utalok.

Igaz, az önéletírás szubjektív műfaj. Az „En” képe minden másnál határozottabban lép elénk. Ahogy a szerzők kortársaikról, az egyes korszakok vezető személyiségeiről nyilatkoznak (pl. Farkas Mihályról Vas, Fazekas és Herencsár írásai), ahogy bemutatják apró cselekvéseiket és jellembeli megnyilvánulásait, azok ugyancsak jellemzőek a korra, és egyénre, és semmi más „hivatalos” forrásban nem lelhetők fel. Tapasztalataim szerint az itt említett memoárirók hitelesen és pontosan ábrázolják kortársaikat. Kállai Gyula jellemzése olyan pontosak Peyerről, Kabókról, Bánról, vagy másokról, mint az éles rézmetszet rajzai. Kádár Gyula Szombathelyről alkotott képe szükségszerűen más mint a Margit körúton Szombathelyi ítéletére váró Vida Ferencé. Fehér Lajos nemegyszer oldalvágást tesz, de ahová üt, az mindig találó.

Miben van az életleírások erőssége? Miben rejlik népszerűségük titka? Abban, hogy legtöbbjük élvezetes olvasmány — talán az orvos Bakács Tibor könyvét kivéve, amit száraznak találok —, ahol a szereplők a maguk hús-vér voltában, a történelem tanulságai pedig nem elvont igazságok formájában, hanem létrejöttük izgalmas, tanulságos folyamatában jelennek meg. Látjuk — velük éljük át — vívódásaikat, elhatározásaikat, a döntések folyamatát. Ahol meg tollforogató ember a memoár írója, mint pl. Balogh Edgár, vagy Kállai Gyula esetében, ott az olvasó kifejezetten irodalmi élménnyel találkozhat.

Emberek általában szívesebben olvasnak érdekes, izgalmas, színes, az élet közelségét sugalló leírásokat, mint száraz, elvont tanulmányokat. Az életleírások történelemszemléletet formáló hatása tehát rendkívül nagy. Nagy a szerzők felelőssége is! Az idősebbek nemegyszer csak ilyen formában találkozhatnak a történelemmel, mint társadalomtudománnyal, a fiatalokat pedig a bennük élő igazság és valóságigény vonzza ezen műfaj felé.

A Partizán Szövetség történeti bizottságának mindenképpen támogatnia kell, s ösztönöznie érdemes az ilyen anyagok, egyéni és társas kötetek megjelenését. Ez utóbbi olyasmí lehetne, mint pl. Bajomi Lázár Endre „Ego sum gallicus captivus”⁶²-a, ahol 7 egykorú francia internált hädifogoly vall magyarországi élményeiről.

Az idő viszont sürget, az ellenállásban résztvevők átlagéletkora felül van a hatvanon. Ösztönözni és a jövő érdekében módszeresen is gyűjteni kell a ma még fellelhető emlékanyagot. Ha nem sietünk, olyan elvtársak, kortársak mennek el közülünk, akik a XX. század 3—4 háborújának, országot-világot fordító társadalmi változásoknak voltak tanúi.

Összegezés

A fasizmus ellen a 30-as évektől folyó eszmei politikai harc, majd a második világháború alatti ellenállás és fegyveres küzdelem nagy jelentőségű, a magyar nép történetén is nyomot hagyó esemény volt. Ez az a hagyomány, amely összekapcsol bennünket népünk szabadságharcos múltjával, a fasizmus elleni győztes harcot megvívó nemzetekkel. Réális, minden torzítástól mentes ábrázolása fontos nemzeti érdekünk. Máig nyúló hagyomány ez, melyre pártunk népi-nemzeti egységet ápoló politikája is biztosan támaszkodhat.

Napjainkra az a jellemző, hogy szabad a tudományos élet, kibontakozhat az alkotó légkör. Az ellenállás fogalmának új és megváltozott — tágabb — értelmezése van születőben.

⁶² Európa Könyvkiadó, Bp., 1980.

Fehér Lajos a „Fegyverrel a hazáért” c. kötetben a kutatás jövő feladatait ebben látta. „A tudományos kutatás eredményeire támaszkodva rendkívül fontos az egykori harcok és harcosok valóság-hű ábrázolása. Nincs szükség sem felnagyításra, sem elhallgatásra, sem fekete sem rózsaszínű szemüvegre.”⁶³

Apróbb hibák és hiányosságok ellenére — úgy érzem — a magyar ellenállási mozgalom kutatása, s az eredmények publikálása, az eltelt négy évben is alapvetően jó irányba haladt. A megjelent műveket nemes emberiség — antifaszizmus, a humánus, a haladás és a demokrácia tisztelete — jellemzi, s a számszerű termés is kielégítő. Új vonás, hogy fokozottan jelentkezik az igény az európai és országos összefüggések feltárása iránt. A művek az antifaszista küzdelmet történelmi folyamatnak tekintik, s a megtett utat sikerek és kudar-cok egyaránt szegélyezik.

A neofaszista jelenségek láttán új feladatként merül fel, hogy tovább folytatódjék a fasizmus leleplezése, embertelen, agresszív voltának feltárása. Tisztázni kellene elméleti problémákat is — terrorizmus, népi felszabadító harc, gerilla törekvések — s ezek viszonyát a múltbeli történelmi jelenségekhez.⁶⁴

63 Uo. 15. o.

64 Az anyag előadásos formában elhangzott: „A magyar ellenállás és partizánharc országos kutatásának módszerei és feladatai” c. konferencián. Szentendre—Annavölgy. 1981. november 26.